

Наталія Мазур

СЛОВО-ОБРАЗ ХЛІБ У РОМАНІ М. СТЕЛЬМАХА «ХЛІБ І СІЛЬ»

Символічна назва роману Михайла Стельмаха «Хліб і сіль» увібрала в себе не лише зміст і глибинні асоціації цього твору, а й віддзеркалила семантику знакового для української культури, для хліборобської свідомості слова-поняття ‘хліб’. Письменник пише про тих, хто вирощує хліб і всіма умовами свого життя пов’язаний з українським селом. В українській літературній критиці прийнято розрізняти сільську й міську прозу. Але таке розрізнення ґрунтується на зовнішніх ознаках художнього тексту, на тематиці творів. Проте глибинна інтерпретація мови художнього тексту, прочитання твору з погляду семантики ключових слів дає змогу проникнути у психологізм авторської оповіді, у внутрішній світ людини, а світ цей безмежний у вимірах таких категорій, як добро і зло, прекрасне і потворне, цінне, вічне і скороминуще. Мотив хліба належить до вічних у художньому осмисленні людського життя. А ті фразеологізми, які сформувалися навколо поняття ‘хліб’ в українській мові, не мають обмежень щодо вживання й функціонування у сільській чи міській прозі, щодо використання їх у різних життєвих ситуаціях.

Природно, що авторська свідомість, індивідуальна мовна картина світу не може активізувати всі загальномовні значення й значеннєві відтінки слова *хліб*, серед яких тлумачний словник фіксує, наприклад, такі: ‘харчовий продукт, що випікається з борошна’; ‘зерно, з якого виготовляють борошно’; ‘зернові культури (жито, пшениця і т. ін.) на пні’; ‘засоби до існування; заробіток’; ‘харчі, їжа’. Кожне з наведених словникових значень конкретизоване у словнику відповідними фразеологічними зворотами, що мають виразне оцінне значення. Найбільш розгалужена фразеологічна частина до значення ‘засоби до існування; заробіток’. Це закономірно впливає із природи буття людини, залежності її фізичного стану від можливостей підтримувати життя всіма «засобами до існування». Цей зміст, як і значення інших фразеологізмів зі словом *хліб*, виявляє най-

суттєвіше в людському існуванні: працею дається людині хліб; найщирішу приязнь, гостинність виявляє людина в ставленні до інших, коли пригощає їх *хлібом-сіллю*.

Слово *хліб* — наскрізний образ у творах Михайла Стельмаха, присвячених нелегкій хліборобській праці. Письменник розкриває психологію людини, яка гостро відчуває соціальну несправедливість, для якої вислів *мати хліб на столі* означає 'мати достаток, не бідувати', пор.: *Ще в пору юності й вона [бідна людина] сподівається хоча б копійчаного щастя: **мати якийсь теплий куток, хліб на столі, чоботи на ногах та корівчину в повітрі*** (Цит. за: Стельмах М. П. Твори в 7-ми т. — Том I. — К., 1982. — С. 204); *Діти так уминали пісну траву, що аж за вухами ляцало, а батьки все більше морщились або злостились, забігаючи в думках до тих далеких днів, коли буде **хліб на столі*** (С. 224).

Дума про хліб не покидає людей у будь-яку пору року, вона жене їх на заробітки в чужі краї, де більше землі для господарювання, на шахти, в найми до багатіїв. У згадках про всі можливості заробітку, про різні умови праці з'являється в діалогах персонажів усталений вислів *шматок/кусень хліба*. Цей вислів характерний для мовного портрета бідняків, наприклад: — *Куди шматок хліба не пожене чоловіка, — вслід переселенцям, ні до кого не звертаючись, промовив Лесь Якубенко, думаючи і про чужі, і про свої шляхи строкаря* (С. 53); — *Тепер бідний чоловік має в світі лише дві щасливі дороги: одну в Єрусалим, щоб спастися, а другу в Америку, щоб по-людськи жити, щоб **мати кусень хліба, гроші, маєток і землю*** (С. 212).

Узагальнену характеристику соціального стану людини прочитуємо в семантиці епітетів до слова *хліб* — *мужицький, поміщицький, заробітчаний, горьований*. Пор. уживання цих означальних слів у контекстах: *Завтра ж він [Мар'ян] піде до Плачинди, вблагає його повернути цю немудру оселю, на три роки стане наймитом у нього за купчу або **піде на заробітчаний хліб** у Таврію чи Молдову* (С. 195); *Перед ним [Романом] проходять лісові закути, чіткі обриси Дунаєвої хати, баба Ганна зі своєю молитвою біля степових волів, Андрій Біленко з дітворою, дружна сім'я Морозенків, земля усіх лісовиків, які **нелукаво заробляли свій горьований хліб*** (С. 365). Між епі-

тетними характеристиками хліба простежуємо лексико-семантичні відношення — синонімічні (*мужицький, чорний, горьований, важкий, гіркий*), антонімічні (*чорний — білий, пшеничний; важкий — легкий*), наприклад: *Підсміюючись, він [Марко Білоус] деякий час прислухався до гомону людського, а потім звернувся до строкарів: — Коли надокучив економський крупник — збирайтесь на американське харчування — там **чорного хліба не їдять. Одні калачі споживають** (С. 210); — Я й не криюся, — сердиться сам на себе вчитель за ніяковість. — Але ж я маю право їсти тепличну полуницю, коли в людей і **чорного хліба нема!?** (С. 351); *Палійчук презирливо поглянув на пана і, темніючи від гніву, промовив: — У нас до хворої дитини ніхто не підійде з білим хлібом чи з лікарством. **Виживе на мужицькому хлібі — живе, а ні — несуть на грибовище** (С. 385); *І невже ота лісова квітка, що Любою зветься, виросла для вбогого халупника, який за вік і **чорного хліба не наїсться** (С. 494).***

Особливе стилістичне навантаження в оповіді М. Стельмаха мають фразеологічні вислови з протилежним змістом *важкий/тяжкий і легкий хліб*, тобто ‘важкий’ чи ‘легкий’ заробіток, ‘важка’ чи ‘легка’ праця. Загальномовна семантика цих фразеологізмів конкретизується й індивідуалізується в авторських контекстах. Вони наповнені конкретно-чуттєвими образами із притаманними М. Стельмахові асоціаціями. До таких знакових авторських асоціацій зараховуємо зіставлення понять важкої праці хлібороба, праці, як кажуть, до сьомого поту, з роботою вола:

— ***Тяжкий твій хліб, Катерино, — пожалів пан старчиху і навіть подумав, чи не допомогти їй чимось.***

— *Ніде тепер, паночку, **нема легкого хліба** (С. 454);*

— *Віл, коли дуже втомиться, у нього на губах з’являється **піт, а ми [селяни] від нього ніколи не просихаємо, навіть у церкві на великдень пахне він. Ну, та полегкості ми не шукаємо собі, **не такий наш хліб** (С. 262).***

Піт і кров — усталені асоціації із важко заробленим хлібом, із добуванням засобів до існування людини. В художній оповіді М. Стельмаха ці поняття стають невіддільними компонентами характеристики соціального стану селянина, його праці

на землі. Пор. контекст з асоціацією понять 'мужицький хліб' та 'кров': — *Аби міцно зчавити мужицький хліб, то з нього б і кров потекла, — обіззався до Якубенка рослий, кремезний Олександр Палійчук... (С. 53); Хоч би він [онук] виріс на своїй землі, хоч би йому не обкипав кров'ю тугий, мов з каменю випечений, наймитський хліб (С. 27).*

Якщо означення *пшеничний, житній*, а також *чорний, білий* у їх прямому значенні називають упізнавані реальні характерні ознаки реалії *хліб* (перше загальномовне значення), то епітет *слизький* формує ускладнений метафоричний образ, зміст якого 'несхвальна поведінка, дії лакузи', як у контексті:

— *Ти чого набурмосився?*

— *Подумав, що з мене буде, коли виросту!...*

— *Що ж буде?*

— *Наймит буде! Строчкар! Поденицик! Гречкосій на чужому полі! Чорний віл! Бидло! — темніє парубочий погляд. — А коли душу панові продам — можу лакузою стати, пригінчим на буряках або й прикажчиком; тоді зможу по хребтах мужицьких юхтовими чобітьми пройтися і навіть до сукняних штанів добратись... Гарну вам картину намалював?*

— *Страшну, Романе, — учитель аж нижню губу прикусив... Роман тільки зневажливо чмихнув:*

— *Добра не бачу тут. Ніякогісінького!*

— *Ні, уже бачиш, бо тебе, хлопче, до тих сукняних штанів, на слизький хліб лакузи, не потягне, — учитель оглянувся навколо, очі його звузились, промацуючи ліс (С. 268).*

По-різному висловлюються про хліб персонажі художнього твору. В уста Стадницького, наприклад, вкладено сентенції про «призначення» селянина — бути лише дармовою робочою силою і не мріяти про зміну свого соціального становища: *Мужик повинен мати насущний хліб насамперед у зразкових панських економіях, мати його рівно стільки, щоб і не бунтувати, і не нагулювати жир (С. 297);*

— *Невже ви [до Стадницького] справді переконані, що в українця нічого доброго нема?*

— *З нього добре тільки воєнне м'ясо! — в прозелені очей Стадницького блиснула злоба: він зрозумів натяк.*

— *І ви хочете, щоб після цього вас любив селянин?*

— Любов його не обходить мене. Я хочу тільки, щоб наш мужик, **заробляючи свій хліб**, гнувся над чепігами, а не думав про школи, не коцюрбився в шахтарських норах, бо там він остаточно забуде, що Україна — це земля хліба і цукру (С. 36);

— Дивуюсь. Тоді, може, вас, Тадею Станіславовичу, задовольняє проект *Vitme* [розплодити по всьому Сибіру таких живодерів, як Плачинда]?

— Він більш гуманний, аніж ваш і камчатських чиновників [доконати голодну, підпільну, мислячу Росію каторжним трудом і інтелектуальним самогубством], але і за ним, як мені здається, стоїть турбота не про судьбу хлібороба, а про більший обіг державного карбованця.

— Фінансист всюди залишається фінансистом! — посміхнувся Стадницький. — Так чому ж вас, одначе, не задовольняє жодна з ідей про переселення?

— Я дуже мало розбираюсь в економіці... Але мій розум швидко втомлюють розмови про вільну конкуренцію, і про економічну еволюцію, і про дії «молодших дітей Франції» — наших промисловців. Я, очевидно, тільки не бачу, що зверху лежить. Але хіба вам не здається, що великі справи можуть вірно розв'язуватися лише тоді, коли за ними стоїть майбутнє! Ваш курс — це **довічно гіркий хліб строкаря**.

— Але хліб, а не камінь! — запально вирвалось у Стадницького.

— **Ваш хліб не м'який.**

— Та і його можуть позбутись і селяни, і навіть поміщики!

— Життя покаже... (С. 38-39);

— Витягнули, видряпали мирові посередники всілякі закони — і всі проти мужика. А хто ж і коли за нього стояв? **Хто кому коли добре слово** за його кривавий ніт, **за його хліб і сіль промовив?** Та вже коли цього нема, то їжте мужицький хліб, а не їжте душі мужицької (С. 354).

На сторінках роману М. Стельмаха простежуємо звичні для українського світосприймання ліричні висловлення про хліб — хліб як найпершу, найнеобхіднішу їжу, хліб як очікуваний урожай (зерно), який залежить від природних стихій, хліб як неодмінний атрибут українських звичаїв, пор.: *На Новий рік хлібороб на свою худібку покладе святковий пояс і квітку ко-*

лося та й веде до хати — хай і воли покуштують святого хліба, бо й вони робили на нього (С. 438); Скільки разів ходила і їздила вона [Фросина Поляруш] до цих вітряків; поскрипуючи, вони мололи їй зерно і на чорний хліб, і на разову паску, і на дівочий коровай, і на вдовиний книш (С. 52); Але стару потягнуло до тієї хати, в яку її піввіку тому, обсипану зерном, у вінку, у стрічках, увів Михайло Чайченко, у якій вона стала згодом не тільки Чайчихою, а й тією безталанною чайкою, що виводила дітей на чужих полях, при битій дорозі... (С. 54).

Насуцний, святий хліб — у цих постійних означеннях відбито емоційне сприймання високого сакрального слова. Поряд із такими словами відчуваємо протилежну емоційну оцінку народнорозмовної збірної назви безхліб'я, якою українці передають, зокрема, страшні реалії голоду: Коли ж понуро обвисали потріскані крила [вітряка] і надовго стихала дроз у дубових королях, село розповзалося світ за очі, в ті краї, де безхліб'я не покарало землю і людей (С. 164); Живемо ж на тому, що в нас є земля і честь. А заберуть землю, то й честі не залишать, до краю злиднями та безхліб'ям зломлять недобитого мужика... (С. 355).

Хліб на сторінках роману М. Стельмаха — це жива істота, з якою розмовляють люди, якій вони сповідаються про свої думи, як це робить Чайчиха. Бачимо її з хлібиною, коли вона проводить своїх дітей і внуків до Сибіру: І старій Чайчисі здалося, що й хліб плаче за тими людьми, які увесь рік робили біля нього і, втішаючись або журачись, клали його тільки на стіл або на землю, а тепер положили на білий сніг. Вона опустилась перед хлібом на коліна, над силу відводячи вгору голову і руки (С. 53); З чужих сіл, з чужим хлібом поверталася Чайчиха в свою комірчину. Він горбом стовбурчився за її плечима і не радував, а мучив жінку (С. 304); Тепер вона [Чайчиха] знає, що найбільша кара для селянина — це коли святий хліб не веселить його (С. 305).

Образ цієї згорьованої жінки доповнює сповнена психологізму картина спілкування Чайчихи з хлібом: Вона [Чайчиха] ставила його [хліб] в комірчині, сідала біля нього, схрестивши шершаві руки на колінах, і гомоніла з хлібом ліпше, аніж з тими, в кого заробила його (С. 305); Діти, розбризкуючи сміх,

розкочувались по подвір'ю, а вона [Чайчиха] знову **мовчки розмовляла з хлібом**, додивлялась до тих золотистих, з пилком зерняток, на яких тримається увесь світ (С. 305).

Слова зерно, зернята, а також колосся, колоски доповнюють асоціативні образи хліба, які невіддільні в мовомисленні автора від образу рідного Поділля: — Дивно, **Поділля — це ж край пшеничного колосу**. В прадавні часи подоляни торгували пшеницею аж з Грецією або через Аккерман вивозили за Дунай... (С. 419).

Емоційно-оцінні образи хліба пов'язані з роздумами про людські долі. Так само, як персоніфікується, оживлюється в оповіді письменника природа, зокрема хлібне поле, лан, так і в характеристики людей, інших природних стихій природно вплітаються порівняння із колосом, колоссям пор.: **під сволоком хмураються і печальються боги, а ближче до людей нахилиється житній сніп, і дід Дунай задумано перебирає дрібні зернятка нахиленого, сивого, як і старий, колоска** (С. 254); Вона [Уляна] теплими і такими рідними руками, що **пахнуть житнім хлібом** і свіжим сіном, обтирає чоловікові піт з чола і сумно похитує головою (С. 492); **Колись і ці кучері** [Чайченкові] були хвилясті і золотисті, **мов пшеничний сніп**, а потім потемніли, зляглися від щоденного важкого поту та й поплелися жорстким сріблом (С. 26); Он рибалки витягують бредень із срібною рибою, а за рікою **колосся досягає-хилиться на лану**, а над ним піднімається сонце, і воно теж, здається, зиткане з колосся (С. 171).

Варто наголосити, що в характерному для українського мовомислення порівнянні хліба з сонцем поєднуються народнорозмовна і фольклорно-поетична традиції. І саме вони активізовані в оповіді М. Стельмаха: **Дайте їй** [молодій парі] **на стіл добрий, мов сонце, хліб та милу працю в руки, та любов у груди** — і вона не зігнутою тінню, а напівбогом піде по землі (С. 481). Органічне поєднання цих двох традицій помічаємо також в описах і внутрішніх монологів персонажів, де фіксуємо, наприклад, усталені вислови на позначення ситуацій чекання нового хліба: **Бувало, так повіриш, що все переміниться в житті, що і земельки прибавиться, і переднівки минуться, і хліб за хліб зайде...** (С. 307); **Старий Гнат хоча й любив яр-**

марки та чарку, але, як міг, **приберігав хліб на лиху годину**, бо карбованець завжди може обдурити людину, а зерно — ніколи (С. 165).

Слово-образ **хліб** реалізує свою загальнономовну семантику як у соціально-побутових контекстах, так і в характерних для ідіостилю письменника ліричних описах на зразок: *Оминаючи людей, Терентій виїжджає на гінні дороги, що загубились між тихими хлібами, минає кучеряві ґруші, що сумно самотіють у полях, опускається в яруги...* (С. 509); **Шумлять жита — живе письмо землі, і яка людська голова вчитає його?** (С. 523).

Письменник «вчитував» не лише письмо природи, а й думи людей із різними характерами та долями.

Жанна Марфіна

**«...ОКРУГ ЗЕМЛЯ МОЯ ХОРОША,
А НА НІЙ — МОЯ РІДНЯ»
(МОТИВ ЄДНАННЯ У ВОЄННІЙ ЛІРИЦІ
М. СТЕЛЬМАХА)**

Михайло Стельмах починав свій шлях в літературній творчості з поезії. У часи війни він створив, за словами літературного критика П. Моргаєнка, «знамениту «Рідню» — знамениту тим, що вона немовби провістила майбутню епопею «Велика рідня». Як і в більшості художніх творів часів Другої світової війни, у ліричних Стельмахових поезіях наскрізним є мотив єднання, втілений з опертям на стрижневу семантику міфопое-тонімів *мати, сестра, брат, дід, дядина, родина*.

Ці традиційні для української культури мовообрази постають у воєнній ліриці Михайла Стельмаха в народнописенних і народнопобутових ситуаціях.

Рідня у загальнономовному словнику — це: «1. Чиїсь родичі близькі або далекі; 2. Родич або родичка кому-, чому-небудь; // *перен.* Який має у певному відношенні подібність до когось, чогось, схожість із ким-, чим-небудь». У поезії М. Стельмаха *моя рідня* — це *чесні, працьовиті, хороші вуглярі, теслі, дьог-тярі, пасічники, римарі, воїни, орачі, плугатарі* — широкий со-